УДК 94 (483)
DOI 10.32782/2307-7778/2023.1.5

Ярослав СЕКО
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (sekoyar@tnpu.edu.ua)
Yaroslav SEKO
PhD. (History), Associate Professor of World History and Religious Studies of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, str. Krivonosa, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (sekoyar@tnpu.edu.ua)

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0927-0958

СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕЯ В ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН У XX СТ.

Анотація. Мета дослідження *– простежити трансформацію слов'янської ідеї в державній політиці XX ст.* ***Методологія дослідження*** *базується на принципах історизму, науковості, верифікації, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-системний) методів.* ***Наукова новизна*** *полягає у концептуальному осмисленні ролі слов'янської ідеї в державній політиці XX ст. через аналіз різних варіантів її реалізації – панславізму, югославізму, чехословакізму, нового слов'янофільства, концепцію «руського міра»).* ***Висновки.*** *Проведений аналіз використання слов'янської ідеї в державній політиці дає підстави вважати її однією з впливових на ринку європейських ідеологій. Створена в XIX ст. і органічна для свого часу, вона актуалізувала слов'янське питання й дала поштовх для активного державотворення. Сформульована програма загальнослов'янського єднання виявилася засадничо утопічною, що, втім, не завадило впродовж більшої частини XX ст. розвивати її регіональні варіанти, консолідуючи окремо західну, східну й південну гілку. Слов'янську ідею годі зрозуміти поза контекстом інших пан-рухів, і варто відзначити, що вона пережила своїх основних конкурентів. Втім, навряд чи це можна вважати перемогою. Ставши інструментом в руках державних еліт, слов'янська ідея втратила привабливість серед широких верств слов'янства й вичерпала свій творчий потенціал. І годі дивуватися, що наприкінці XX ст. єдність слов'янського світу більше не розглядається пріоритетом та умовою подальшого розвитку.*

Ключові слова: *слов'янська ідея, панславізм, чехословакізм, югославізм, нове слов'янофільство, «руський мір».*

THE SLAVIC IDEA IN THE STATE POLICY OF SLAVIC COUNTRIES IN THE TWENTIETH CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to trace the transformation of the Slavic idea in the state policy of the twentieth century.* ***The research methodology*** *is based on the principles of historicism, scientificity, verification, as well as on the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-systemic) methods.* ***The scientific novelty*** *lies in the conceptual understanding of the role of the Slavic idea in the state policy of the twentieth century. through the analysis of different variants of its realization – Panslavism, Yugoslavism, Czechoslovakism, new Slavophilism, the concept of «Russian measure»).* ***Conclusions.*** *The analysis of the use of the Slavic idea in public policy gives grounds to consider it one of the influential European ideologies on the market. Created in the XIX century and organic for its time, it actualized the Slavic question and gave impetus to active state formation. The formulated program of all-Slavic unity turned out to be fundamentally utopian, which, however, did not prevent it from developing its regional variants for most of the twentieth century, consolidating the western, eastern, and southern branches separately. The Slavic idea should not be understood outside the context of other pan-movements, and it is worth noting that it outlived its main competitors. However, this can hardly be considered a victory. Becoming an instrument in the hands of state elites, the Slavic idea lost its appeal among the broad strata of Slavs and exhausted its creative potential. And do not be surprised that in the late twentieth century. the unity of the Slavic world is no longer considered a priority and a condition for further development.*

Key words: *Slavic idea, Panslavism, Czechoslovakism, Yugoslavism, new Slavophilism, «Russian peace».*

Постановка проблеми. Слов'янська ідея цілком обґрунтовано вважається однією з вузлових у модерній історії Європи. Вона однозначно не була домінуючою, однак, точно – демонізованою, і, можливо – недооціненою. З кінця XVIII ст. і – до сьогодні вона є предметом як

щирої віри, так і численних спекуляцій. Підносячись на знамена в часи політичних, військових та світоглядних викликів, вона стає майже не помітною в інші періоди. Як і більшість утопічних проєктів, слов'янська ідея приваблювала широкий загал, спонукала до солідарності зі «своїми», пояснювала біль сьогодення і виправдовувала принесені жертви. Тож не випадково, кожна її поразка ставала приводом до чергової активізації.

Про слов'янську ідею варто говорити в двох площинах. Найперше вона постає синтезом історії декількох народів, які ведуть походження від середньовічних слов'ян. Вона стверджує спільність їх політичної історії, цивілізації, національного характеру та мови, домінує над очевидними географічними, культурними й релігійними поділами. Ця історія продовжується сьогодні в кордонах тринадцяти слов'янських держав із загальним населенням понад 275 млн осіб, із яких 88 % – слов'яни[1].

Слов'яни, за висловом Ф. Дворніка, складають «органічну цілісність» (Дворник, 2001: 15), а отже, слов'янська ідея є її своєрідним виразом. Думки про самобутність слов'ян та їх державні устремління присутні в середньовічних літописах, працях М. Бєльського, Я. Кохановського, Ю. Крижанича та інших авторів. Вони були відображенням складних умов піднесення, розвитку і занепаду слов'янських народів у координатах «свій – чужий».

Специфіка цього базового рівня слов'янської ідеї в констатації самобутності слов'ян та їх присутності в історії, без наділення суб'єктністю. Не забуваймо, що в минулому ключову роль відігравали не народи, а династії, не етнічність, а релігійна ідентичність. По-друге, на базовому рівні применшується значення відмінностей, які виникли в умовах розвитку з одного етнічного ядра, в результаті досвіду взаємодії з багатьма неслов'янськими народами й державами. Очевидно: спільне походження не гарантувало спільної історії, а ціле часто зникало в індивідуальних особливостях своїх складових.

Об'єктивне існування народів на ідейному рівні породжує відповідні історіософські рефлексії в категорії «буття». Однак допоки народи не були суб'єктами історії, це не мало принципового значення: слов'янська ідея лише констатувала їх буття, підкреслювала самобутність. Кожен слов'янський народ розвивався у відповідності до траєкторії, яка задавалася династичними правителями. Зрештою, значної потреби в ньому не було, допоки не постало фундаментальне питання: «бути чи не бути?». Бути народом у політичному сенсі, носієм суверенітету, суб'єктом права, чи розчинитися в іншому етносі? Ствердити своє право на окрему територію й перетворити її в природний ареал власного існування – чи розселитися між іншими народами? Боротися за власну державу чи погодитися з вибором інших?

У цій площині вибору слов'янська ідея була відповіддю на виклики модерної доби й трансформувалася в класичну ідеологію. Загалом, існують різні погляди на сутність і час виникнення ідеологій. Один із них окреслює час їх появи епохою пізнього просвітництва і раннього романтизму, підкреслюючи їх специфіку як нових всеохопних систем ідей. Вони кинули виклик релігійним ідентичностям, і будучи, самобутніми й антирелігійними за змістом, залишалися достатньо релігійними за формою, пафосом та мобілізаційним потенціалом. Ідеології були покликані організувати суспільне життя. Це своєрідні «храми» ідей, у які вірять, яких дотримуються, яким бережуть вірність. Це замки, з яких ведуть війну: праві проти лівих, консерватори проти революціонерів, ліберали проти традиціоналістів (Єрмоленко, 2018: 15, 18). Щоб відповісти на питання «бути чи не бути?» базова слов'янська ідея мала формулюватися у відповідності з категоріями класичних ідеологій – консерватизму, республіканізму, лібералізму, соціалізму, націоналізму, комунізму тощо. Така трансформація базової ідеї була

[1] Розрахунки проведені на основі останніх загальнодержавних переписів населення: Україна (2001 р.), Чехія (2001 р.; перепис 2011 р. дозволяв не вказувати національність), Словенія, Македонія (2002), Росія (2010 р.), Польща, Словаччина, Болгарія, Сербія без Косово, Хорватія, Чорногорія (2011), Боснія і Герцеговина (2013), Білорусь (2019 р.). Вважається, що в сучасному світі загальна чисельність слов'ян у межах 300 млн осіб, з них 2/3 – східні слов'яни, а половина – майже 150 млн – росіяни (Волков, 2006 а: 108).

здійснена. Абсолютизуючи чинник спільного походження, у багатьох своїх варіантах слов'янська ідея претендувала на роль еталону, зразка за яким мав бути модернізований слов'янський світ. На відміну від універсального базового рівня, який переважно приймався за замовчуванням, у площині ідеології слов'янська ідея постала ареною внутрішніх протистоянь окремих проєктів, кожен із яких потенційно претендував на виключність.

Окреслені площини слов'янської ідеї – проєкції об'єктивного існування народів та ідеології, їх мобілізації не протиставляються, а утворюють єдиний феномен. На прикладі Росії, В. Марьїна показала як дії державних еліт впливали на динаміку слов'янської ідеї: на певних етапах вона поставала в центрі суспільного й політичного життя, на інших – «дрейфувала» на периферію, або перебувала поза суспільними інтересами. Можливості такої маніпуляції пов'язані з об'єктивним явищем, на рівні підсвідомості слов'янських народів існування слов'янської взаємності, попри численні приклади зворотнього (Марьина, 1997, p. 169)

Поява такої слов'янської ідеї породжувалася життєвими потребами слов'янських народів відстояти власне місце в Європі періоду подвійної революції, як назвав Е. Гобсбаум зміни, викликані промисловою революцією в економіці й Французькою революцією в політиці (Хобсбаум, 1999, p. 9). Тому наступні зміни, які відбувалися в середовищі слов'янських народів, тісно пов'язані з цією ідеєю. На думку В. Волкова, вона, попри різні деформації, «залишалася реальною рисою політичного і духовного життя, особливо в критичні моменти історії слов'янських народів» (Волков, 2006 а: 122). Можна додати, що іноді слов'янська ідея сама ці «критичні моменти історії» породжувала.

Наприкінці XVIII ст. розпочалося осмислення слов'янського питання у відповідності з принципами Просвітництва. У наступному столітті, під впливом Французької революції та романтизму, слов'янська ідея стала програмою «пробудження» слов'янських народів. Початково вона конструювалася «будителями» як відповідь на трагічний досвід перебування під владою Османів і Габсбургів. Те, що майже кожен слов'янський народ опинився в бездержавному стані, піднесено до історичної закономірності, яка перейшла в єдність долі, яку лише посилили близькість мов, звичаїв, культури. Утім, «будителі» не лише «оживили» давні образи предків, вони піднесли приналежність до слов'янства до повсякдення, зробили слов'янство політичним явищем, у відповідності з яким мав бути упорядкований їх світ. Слов'янська ідея стала умовою існування слов'ян у новому світі виникаючих національностей, відповіддю на процеси об'єднання німців, італійців та прагнень інших народів зробити себе носіями суверенітету й суб'єктами історії. Спільність походження та трагічного минулого спроєктовано у відповідністю з ідеєю прогресу в якості підстави для майбутньої місії слов'ян у грядущій «ері слов'янства».

Слов'янська ідея ніколи не була статичною і залежала від загальносвітових тенденцій та пріоритетів внутріполітичного розвитку окремих країн. Тож для кожної історичної епохи вона мала свій конкретний вимір (Волков, 2006 а: 121). Це, зокрема, позначилося на термінологічних різночитаннях. На ранніх етапах йшлося переважно про «слов'янську взаємність» (Я. Колар) як «можливість об'єднання всіх слов'ян на основі спорідненості мов, що виростають зі спільного кореня; близькість окремих елементів побуту, моралі й звичаїв у давнині; спорідненість фольклору і народної культури, а також схожості деяких рис літератури в ранньохристиянський період» (Лаптева, 1994: 5). Навіть «панславізм» Я. Геркеля у 1826 р. мислився «літературним союзом» між слов'янами на основі утвердження серед «братських» народів спільної мови (Григорьева, 2013: 37). У російському слов'янофільстві акцент робився на самобутності слов'ян, відмінності їх історичного шляху від західного, критиці раціоналізму, капіталізму й індивідуалізму. Своє натхнення слов'янофіли черпали в православ'ї й ідеалізації селянського общинного укладу. Поступово окреслилося два напрямки: орієнтація на Росію (К. Крамарчик у 1840 р. це

називав «панславізмом») або на Австрію («австрославізм»). Ще однією варіацією став «югославізм» («іллірізм»), поширений серед південних слов'ян. У ньому визнавалася спільність походження, єдність або близькість мов південних слов'ян, і ставилася мета їх політичного об'єднання в одній державі (Фрейдзон, 2001: 153).

Найодіознішим терміном вважається «панславізм», який у працях західних авторів став ідеологією утвердження культурної незалежності, переваги Росії, легітимізації подальшого геополітичного розширення держави й приєднання до неї слабких держав слов'янської зони (Коллинз, 2005: 36). Натомість російські автори схильні до розширення цього терміну. Його пов'язують з ідеєю злиття «слов'янських струмків у руському морі», австрославізмом, югославізмом і неославізмом. Відповідно, під панславізмом мається на увазі «ідеологія і рух об'єднання слов'янських народів (в межах Габсбурзької чи Російської імперій) на етноконфесійній основі для вирішення актуальних соціальних, політичних і економічних проблем» (Григорьева, 2013: 47).

Альтернативою до «слов'янської взаємності» та «панславізму» в 1960-х рр. запропоновано термін «slovanství» – «славізм», як сукупність історично змінних уявлень про слов'янську спільність: ідеологія, політичні акції, суспільні рухи орієнтовані на різні форми як національно-регіонального, так і загально слов'янського об'єднання (Григорьева, 2013: 41). Ще одним нейтральним терміном вважається «слов'янська ідея», яка об'єднує різні, часом суперечливі, варіанти використання концепту слов'янства. Так, С. Романенко відмовляється шукати в різних слов'янських народів єдиний підхід до «слов'янської ідеї» й розглядає її в розрізі декількох регіональних варіантів (типів): східноєвропейського – панславізм (росіяни, українці, білоруси), балканського – югославізм (південний схід Європи – болгари, серби, чорногорці, частково хорвати, словенці й македонці) і центральноєвропейського – австрославізм (поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці, русини, частково українці). На думку дослідника, політики кожного народу або підтримували «слов'янську ідею», або відкидали її. Вона виступала невід'ємною складовою національної самосвідомості кожного народу, слугувала психологічним і ідеологічним обґрунтуванням легітимності вимоги національного самовизначення (Романенко, 2002: 14).

Свідченням розвитку та затребуваності слов'янської ідеї на рівні впливових політичних гравців стало її ускладнення. Поступово вона набула рис світогляду, утопії, ідентичності та соціального конструкту. Така різноплановість безперечно ускладнює аналіз слов'янської ідеї й спонукає до вивчення окремих складових, зокрема, політичних аспектів.

До середини XIX ст. слов'янофільська ідеологія була своєрідною мрією частини інтелігенції. Її прихильників знаходимо серед чехів (П. Шафарик, Ф. Палацький, К. Гавлічек-Боровський), словаків (Л. Штур, Я. Коллар), росіян (А. Хомяков, І. та П. Кіреєвські, І. та К. Аксакови, Ю. Самарін), хорватів (Л. Гай, Й. Штросмайєр), поляків (А. Міцкевич), українців (М. Костомаров, Т. Шевченко), сербів (В. Караджич), словенців (Ф. Прешерн). У подальшому, з предмету дискусій окремих інтелектуалів, слов'янська ідея перетворилася на предмет державної політики, і в такій якості існує до сьогодні. Те, що ідея слов'янства виникала поруч із національними рухами, а слов'янський елемент став неодмінною рисою національних міфологій, зробило її постійною складовою в процесах конструювання ідентичностей.

Нове розуміння слов'янської ідеї стало джерелом для маргіналів і прозвучало найперше в середовищі бездержавних народів. Воно стало голосом пробудження народів, тож, не випадково, в Російській імперії навіть їх власне слов'янофільство не викликало жодних сентиментів. Але саме в його середовищі були сформульовані основні принципи майбутнього панславізму: протиставлення слов'янщини Європі, особлива прискіпливість щодо Австрії, таврування поляків як зрадників слов'янщини, обстоювання тези про завоювання Константинополя й утворення «під крилами російського орла» могутньої федерації визволених слов'янських народів (Валіцький, 1998: 580).

«Одержавлення» цих ідей було лише справою часу. У 1870-х рр. на хвилі чергової війни між Росією і Туреччиною, панславізм отримав підтримку офіційних кіл, хоча так і не став офіційною ідеологією імперії. Важливими з точки зору його розвитку стали цивілізаційні погляди М. Данилевського та бачення ним особливої місії Росії. Для багатьох спокусливо виглядали можливості використання панславізму в зовнішній політиці. Слов'янська ідея поставала одночасно і основою у переговорах із Австро-Угорщиною, інструментом тиску на Габсбургів і Османів.

Інтереси державних еліт співпали з настроями інтелігенції, а російська зовнішня політика надихалася панславізмом: фінансувалися всеслов'янські з'їзди та слов'янські організації, дієво підтримано в 1908 р. проголошення Болгарського царства, конструювався Балканський союз на чолі з Сербією тощо. Не менш амбітними були політичні проєкти Австрійської імперії та нових слов'янських держав – Сербії, Болгарії і Чорногорії. Утім, об'єктивні закономірності і тенденції розвитку Росії й інших країн робили панславістські проєкти ілюзорними (Григорьева, 2013: 177).

Власне, в останній третині XIX ст. у різних версіях слов'янської ідеї сформульовано ключову проблему: чи є об'єктивні чинники спільного походження, близькості мов і звичаїв визначальною підставою для створення однієї чи декількох держав, федеративний союз яких стане формою існування слов'янства як самостійного суб'єкту історії, з власним проєктом майбутнього світового устрою?

Виклад основного матеріалу. XX ст. успадкувало слов'янську проблему не вирішеною ні інтелектуально, ні політично. Тож час, що передував Першій світовій війні став періодом активізації слов'янського питання та висунення нових проєктів. На відміну від чиновників, для багатьох інтелектуалів слов'янська тема стала однією з відповідей на духовні шукання «Fin de siècle». Виклики індустріальної доби, секуляризму, піднесення ролі мас тощо, змушували натхненно експериментувати, балансуючи між революційними та консервативними рішеннями. На цій основі зміцнився неослявізм – загальнослов'янський рух, лідери і прихильники якого прагнули сформувати наднаціональну загальнослов'янську програму. Неослявісти надихалися ідеєю слов'янської спільноти як інтегруючої сили, що мала забезпечити не лише самозбереження, але й подальший розквіт слов'янства як своєрідної етнополітичної і етнокультурної спільноти (Ненашева). Відмежовуючись від колишнього містицизму, неослявісти прагнули реалізувати ідею слов'янської єдності за межами державності й церковності, виступали за цілісність культурних, економічних і політичних контактів. Зважаючи на історичні перешкоди та взаємну упередженість між окремими народами, неослявісти пропагували ідеї загального покаяння слов'ян. Гасло «свобода, рівність, братерство» було спроєктоване на реалії слов'янського світу, і стало антитезою до думки російських слов'янофілів про особливий шлях слов'ян. Відмова від протиставлення шляхів розвитку сходу і заходу Європи, відсутність єдиної зовнішньополітичної концепції позитивно характеризували неослявізм. Водночас, він і надалі зберігав русофільське начало і антигерманську спрямованість (Ненашева, 1994: 109).

На відміну від геополітичного мислення панславістів, неослявісти зосереджувалися на економічній і культурній сфері, прагнули реалізовувати політичні проєкти ненасильницькими методами. Та все ж, оминути політику не вдалося. На думку «батька неослявізму» К. Крамаржа, неослявізм мав сприяти австро-російському зближенню, примиренню росіян і поляків, а також створити зі слов'ян реальну силу для захисту від пангерманізму (Серапионова, 2006: 86). Певні кроки в цьому напрямку зроблено, тож лідер Польського кола в Державній Думі Р. Дмовський мав підстави публічно заявити про необхідність співпраці з російським царизмом проти зростаючого германізму, на ниві «слов'янської політики без будь-яких застережень» (Фалькович, 1994: 114).

Свідченням розгортання неослявізму стало проведення слов'янських конгресів у Празі (1908 р.) й Софії (1910 р.). Щоправда, їх атмосфера радше засвідчувала складність взаємин, аніж

бажання надати слов'янським зв'язка нового формату. На думку А. Григор'євої, «ні один із слов'янських народів не збирався відмовлятися від своїх національних претензій на користь загального, наднаціонального майбутнього» (Григорьева, 2013: 97). Водночас неославізму бракувало можливостей для потужного ривка: його стримували реальні можливості роз'єднаного слов'янства та однобоке домінування Росії. Попри активне використання російською владою старих панславістських формул при загостренні міжнародних відносин (боснійська криза, балканські війни), неославізм був слабкою, маловпливовою і маргінальною течією (Ненашева, 1994: 110),

Російська влада мала певний інтерес до неославізму під час російсько-австрійського зближення 1896–1907 рр., але після Боснійської кризи розходження стали очевидними. Це, зокрема, помітно в байдужості російських дипломатів до проєкту Уставу Слов'янської імперії К. Крамаржа (травень 1914 р.). Документ передбачав об'єднання слов'янських народів під владою Романових. Імперія мала складатися з шести царств (королівств) – Росії, Польщі, Болгарії, Сербії, Чорногорії і Чехії, до складу яких мали увійти землі всіх слов'янських народів. Очолювати їх мали місцеві правителі, які б знаходилися під скіпетром імператора всія Русі і всіх слов'ян. Устав передбачав приєднання до Російської імперії Східної Галичини, Північної Буковини, Угорської Русі (Закарпаття) та Східної Пруссії. Аналогічно словацькі землі мали стати частиною Чехії, македонські – Болгарії, хорватські, словенські та боснійські – Сербії (Серапионова, 2006: 190). Цей проєкт мав на меті вивести слов'ян за межі Австро-Угорщини, і протиставити потужній Німецькій імперії її слов'янське alter ego. Багато елементів Слов'янської імперії були фактично переписані з німецького імперського законодавства. Проєкт не передбачав самовизначення інших народів та розходився з інтересами Російської імперії. Тож відповідною була реакція російських дипломатів, один з яких на полях документу написав: «А хто від цього виграє?» (Чехия и Словакия, 2005: 50).

Неославізм виявився невдалою спробою змінити співвідношення між інтелігентськими колами та владою у впливі на слов'янську ідею. Російська влада вміло використовувала слов'янські настрої, але, за великим рахунком, не прагнула себе обтяжувати додатково взятими обов'язками щодо інтелігенції. Тим більше, що проєкт Балканського союзу, вирощений на ґрунті панславізму, був зсередини зруйнований сербо-болгарськими протиріччями й вилився у другу Балканську війну.

Попри це саме панславізм став офіційною мовою і ідейною програмою початку Першої світової війни. Достатньо пригадати імператорське обґрунтування мотиву вступу Росії у війну, витримане в дусі «братерських почуттів російського народу до слов'ян», заклик російського Верховного головнокомандуючого великого князя Ніколая Ніколаєвіча, низку інших офіційних і публіцистичних документів (Секо, 2014). Водночас, реалії слов'янської політики свідчили про її інструментальність. Так, недалекоглядна і непослідовна політика Росії в південнослов'янському й балканському питаннях, зацикленість на оволодінні Константинополем і протоками, призвели до недооцінки значення розгрому Центральних держав. Південні слов'яни та їх держави стали для Росії розмінною монетою у торгівлі з ворогами та союзниками (Романенко, 2002: 99). Росія вагалася у питанні долі Австро-Угорщини, побоюючись, що створена навколо Сербії югослов'янська держава орієнтуватиметься на Англію чи Францію. Сюди можна віднести дипломатичну поразку в боротьбі за Болгарію влітку 1915 р.

Російський панславізм на початку війни повністю узгоджувався зі слов'янськими орієнтаціями опозиційних політиків Австро-Угорщини. Так, лідери чеського руху К. Крамарж і Т. Масарик прагнули створити незалежну чеську державу за допомогою Росії. Вони висловлювалися за спільну зовнішню політику, митний союз та визнання російської мови офіційною тощо. І якщо перший із них робив це у відповідності з власним планом Слов'янської імперії, то другий – розглядав Росію лише одним із можливих союзників. Т. Масарик прагнув зменшити

залежність від Росії, висловлюючись на користь данських чи бельгійських принців у якості претендентів на богемську корону. Альтернативою також розглядався сербський принц Александр Карагеоргійович. Вважалося, що це посилило б зв'язки між західними і південними слов'янами (Серапионова, 2006: 240).

Відомий меморандум Т. Масарика міністру закордонних справ Великобританії лорду Грею «Незалежна Богемія» (1915 р.) пронизаний русофільством. Однак, після російської революції 1917 р., Т. Масарик повністю переорієнтувався на західних союзників. Очолювана ним Чехословацька національна рада взяла курс на побудову спільної держави чехів і словаків. У Клівлендській та Пітсбургзькій декларації йшлося про те, що приєднання словацьких земель та створення спільної держави стане самовизначенням єдиного чехословацького народу (концепція чехословакізму).

Схожі слов'янські проєкти були в кейсі балканських політиків. Вже в Нішській декларації сербські лідери зробили ставку на югослов'янську програму. Згодом до неї пристав лондонський Югослов'янський комітет, який розглядав югославізм крізь призму хорватських інтересів, або ж слов'ян, які проживали на території Австро-Угорщини. Навіть подальше узгодження інтересів сербського уряду та Югослов'янського комітету, закріплене Корфською декларацією не розв'язувало усіх протиріч. Меншою мірою слов'янську ідею використовували поляки. У їх випадку куди більшу роль відігравав «ягелонський міф».

Наступальний панславізм із базовою концепцією етноконфесійного рідства втратив привабливість після військових поразок Росії в 1915 р. і окупації Сербії й Чорногорії (Романенко, 2002: 101). А закінчення війни стало вироком для панславістської утопії про єднання всіх слов'ян і створення царства з центром у Константинополі. І австрославізм, і російський панславізм ідейно збанкротували. Два конкуруючі центри опинилися поза грою: Австрія була змушена звернутися до національного проєкту, а Росія – свідомо обрала курс на світову революцію.

Реакційна «слов'янська взаємність» не вписувалася в ленінську теорію національного питання й не відповідала принципу пролетарського інтернаціоналізму. Окрім того, існували побоювання, що слов'янство могло стати теоретичною основою для згуртування нових слов'янських держав на антибільшовицькій платформі (Горяинов, 1998: 147; Аксенова, 1998: 160). Попри підписання договорів між СРСР і слов'янськими країнами в 1934–1939 рр., у зовнішній політиці «слов'янський напрям» не був пріоритетним. І лише після анексій західноукраїнських і західнобілоруських територій, елементи слов'янської ідеї почали вплітатися в офіційний інтернаціоналізм. Амбітні зовнішньополітичні плани спонукали І. Сталіна шукати належне ідеологічне прикриття, і, як часто траплялося, в хід пішли імперські лякала. Використання слов'янської риторики мало засвідчити, що вже не царська Росія, а СРСР є справжнім захисником слов'янства. Зберігаючи базові положення слов'янської ідеї, радянські дипломати залишали осторонь конфесійне та польське питання. Останнє дисонувало з діями СРСР у 1939 р. (Аксенова, 1998: 163).

Розпад Російської імперії вдарив по найбільш експансіоністським варіантам слов'янської ідеї. І можна стверджувати, що якби вона обмежувалася лише ними й була виключно специфічним імперським ідеологічним конструктом, то зазнала б остаточного краху. Однак, реалії виявилися іншими. Той факт, що націоналізми окремих слов'янських народів виростали в слов'янській колисці, вплинув на повоєнні проєкти чехів, сербів, словенців, хорватів та поляків. Орієнтуючись на країни Антанти у 1918 р. оголошено відновлення Польської держави, а також появу Чехословацької республіки та Королівства сербів, хорватів і словенців. Майже не помітно зникла чорногорська держава, а переможена Болгарія опинилася сам на сам із принизливими умовами Нейїського договору.

У міжвоєнний період найповніше слов'янська ідея знайшла застосування у проєктах чехословакізму і югославізму. Попри відому недосконалість, а то й відверту дискримінацію словаків, хорватів, словенців, боснійців, ці проєкти орієнтовувалися на творення спільної ідентичності. А визначальною умовою для цього ставало спільне походження та культурна близькість. Ідилії не вийшло, бо чеські та сербські еліти прагнули насамперед реалізувати власну національну ідею. Чинник націоналізму об'єктивно перешкоджав творенню нової спільної ідентичності. Схожі національні бар'єри мали їх названі «брати». Так ідеї слов'янській єдності лідер хорватів С. Радіч протиставляв європейський міф, у якому хорвати поставали «європейським ар'єргардом або останнім загоном європейського фронту проти Балкан» (Силкин, 2008: 121). Тож не варто дивуватися, що навіть жорсткіший авторитарний проєкт короля Александра відомий як «інтегральний югославізм» не виконав свого призначення (Чиркович, 2009: 334). Схожа ситуація виникла і в Чехословаччині, де Глінківська словацька народна партія очолила рух спочатку за автономію, а згодом – взяла курс на незалежність.

Загалом, у версальській конструкції повоєнного облаштування Центральної Європи й Балкан слов'янська ідея помітної ролі не відігравала. Навпаки, кожна держава була зосереджена на своїх національних інтересах. Це вилилося в низку прикордонних конфліктів і наступну асиміляційну політику щодо національних меншин, якими часто були сусіди-слов'яни. Усі попередні розмови про необхідність економічної, культурної та політичної співпраці, які б виокремили слов'янство в певну цілісність, виявилися незатребуваними. Були і зовнішні причини. Після розпаду Австро-Угорської і Російської імперій, а також зникнення (на короткий час) німецької загрози, консолідуючий потенціал слов'янської ідеї у вигляді всеслов'янства втрачав історичне виправдання. Навіть повернення в 1930-х рр. у велику європейську політику Німеччини, яка розглядалася загрозою для «дітей Версалю», нічого не змінила. Проєкти колективної безпеки будувалися у відповідності з логікою Англії і Франції, яка не вимагала активізації слов'янства в якості мобілізуючого елемента. Нові суб'єкти державотворення не зговорюючись вдались до ізоляціонізму, попутно підозрюючи своїх сусідів у змовах. Тож чехословацько-польські протиріччя щодо Тешинської Сілезії, сербо-болгарські щодо Македонії, асиміляційна політика поляків щодо українців і білорусів та інші аналогічні процеси могли стати реквіємом за слов'янською ідеєю.

Лише після початку німецько-радянської війни вона знову повернулася у велику політику, доповнивши без того міцний коктейль із комунізму й російського націоналізму. Інструменталізм кремлівських партитур слов'янської ідеї для багатьох партійних лідерів окупованих слов'янських країн був надто очевидним. І вони, подібно до лідера сербських демократів М. Грола, вважали їх «не переконанням, а тактикою», не реальністю, а утопією (Романенко, 2002: 195). Тому погоджуюся з думкою В. Марьїної, що реанімація ідеї слов'янської взаємності накладалась на не дуже сприятливий фон практичних політичних взаємин слов'янських держав і народів. Одночасно діяли дві протилежні тенденції – прагнення до об'єднання в спільній боротьбі проти нацистської Німеччини та посилення міжслов'янських конфліктів на міждержавному і внутрідержавному рівнях (Марьина, 1997: 172). Перша з цих ліній стала одним із пріоритетів СРСР, і пройшла в своєму розвитку три етапи: на першому (1939 – червень 1941 рр.) відбулася її реанімація, на другому (червень 1941 – 1943 рр.) – слов'янська політика використовувалася в якості інструменту мобілізації слов'янських народів на боротьбу з німецькими загарбниками, а на третьому (1944–1945 рр.) – слов'янське питання переведено в площину реалізації конкретних зовнішньополітичних завдань СРСР (Марьина, 1997: 169).

У 1941 р. в СРСР до інституалізації слов'янського руху залучено чимало представників інтелігенції, зокрема: Я. Коласа, Я. Купалу, О. Корнійчука, В. Василевську. Важливу пропагандистську роль відігравали щорічні Всеслов'янські мітинги, які передавалися по радіо на всіх

слов'янських мовах. Координація цієї роботи була покладена на Всеслов'янський комітет, друкований орган якого, журнал «Слов'яни» – став офіційним пропагандистом обраного курсу.

Буде перебільшенням вважати нібито Всеслов'янський комітет став «основною консолідуючою силою слов'янського руху, культурним центром слов'янської громадськості», пропагандистська та інформаційна діяльність якого сприяла згуртуванню слов'ян у боротьбі з фашизмом (Лотоцкий, Дмитрук, 2009: 280). Насправді він реалізовував лише один із можливих варіантів відповіді слов'янських народів на німецьку експансію. Пропаговане ним згуртування було повністю підпорядковане радянським політичним інтересам. Доречніше говорити про «політичний ефект» від роботи Всеслов'янського комітету, який уможливив перехід до «нового слов'янофільства».

Упродовж 1944–1945 рр. на зустрічах із представниками окупованих слов'янських країн (Ст. Орлеманський, Ст. Миколайчик, Й. Броз-Тіто, Е. Бенеш) І. Сталін неодноразово підкреслював необхідність союзу слов'янських народів для «відновлення політики Грюнвальда», протистояння майбутньому відновленню німецької агресії та «основи миру в Європі» (Москва и Восточная Европа, 2002: 30). А у відомій промові під час візиту Е. Бенеша 28 березня 1945 р. він окреслив суть радянської політики в слов'янському питанні. На відміну від старого, царського слов'янофільства, яке прагнуло «об'єднання слов'ян під російським царем», нове слов'янофільство зорієнтоване на «союз слов'янських народів» проти спільного ворога – німців, і не передбачало нав'язування радянського ладу слов'янським народам. За сталінським задумом, нове слов'янофільство мало стати гарантією післявоєнної безпеки та протидією союзу західних держав із німцями: «Ми б'ємо німців, і справа йде до завершення. Але потрібно мати на увазі, що союзники спробують спасти німців і зговоритися з ними. Ми будемо нещадними до німців, а союзники спробують обійтися з ними м'якіше. Тому ми, слов'яни, повинні бути готовими до того, що німці знову зможуть піднятися на ноги й виступити проти слов'ян. Тому ми, нові слов'янофіли-ленінці, так настійливо й закликаємо до союзу слов'янських народів» (Сталин, 2006: 362).

Хоча нове слов'янофільство виникало на антифашистській основі, воно одночасно розглядалося інструментом боротьби проти «реакційних клік слов'янських країн» (Досталь, 1997: 183). Як і ленінське «право націй на самовизначення» під час революційного натиску 1917–1924 рр., нове слов'янофільство мало розколювати нації за класовою ознакою, і, таким чином, сприяти перемозі світової революції.

Втім, за великим рахунком, «нове слов'янофільство» не мало реальних шансів на втілення. Воно було «більшою чи меншою мірою периферійним» напрямом зовнішньої політики (Славянские народы, 1996: 11), орієнтованим на активніше просування комунізму в Східну Європу. Комуністичні ідеї, обряжені в слов'янофільські форми, бачилися здатними лише реанімувати проєкти міжвоєнного періоду – чехословакізм, югославізм та Балканську федерацію, але й переорієнтувати їх цілі з національного на соціалістичне будівництво. Певний інтерес СРСР мав до ідеї польсько-чехословацької конфедерації, а також ініціював підписання низки двосторонніх угод із Чехословаччиною (1944), Югославією, Польщею (1945), Болгарією (1948). Аналогічні двосторонні договори підписувалися між іншими слов'янскими країнами, і створений на їх основі союз слов'янських держав став цементуючим ядром блоку Східних держав. Та замість того, аби стати поясом безпеки для СРСР, він, завдяки радянським режимам, дуже скоро перетворився на сферу його безроздільного панування (Марьина, 1997: 179).

Слабкість «нового слов'янофільства» полягала у невідповідності амбіціям СРСР. Взяте за основу воно швидко перетворилося б у прокрустове ложе. У внутрішній політиці ідея слов'янського братства росіян, білорусів і українців підривала б «дружбу народів СРСР», а в зовнішній політиці – обмежувало б експансіоністські апетити СРСР виключно слов'янськими

територіями. На межі війни і миру для радянського керівництва стало зрозуміло, що обриси соціалістичного табору не співпадатимуть із ареалом слов'янського світу. Ілюзорність розрахунків на те, що «особливі відносини» між слов'янськими країнами, засновані на солідарності й «унікальній» слов'янській ментальності стануть основою радянського блоку стали очевидні майже одразу. Тому етнічні форми спаювання були витіснені геополітичними, а згодом ідеологічними принципами (Волокитина, 2017: 264). Окрім цього, антигерманізм нового слов'янофільства звучав надто архаїчно та регіонально, а пояснити у слов'янських термінах глобальне протистояння зі США було зовсім не можливо. Тому слов'янська ідея стала для СРСР виключно основою відносин зі слов'янськими країнами, а в середині країни перевага надавалася вищій формі єдності народів – «братській співпраці народів у межах єдиної соціалістичної системи» (Славянские народы, 1996: 8). А якщо відкинути канцеляризми, то можна сказати відвертіше – російській ідеї.

Поширення «нового слов'янофільства» можна вважати вдалим пропагандистським кроком радянського керівництва, адже попри відому відстороненість поляків, воно узгоджувалося з поглядами багатьох комуністичних діячів окупованих слов'янських країн (Марьина, 1997: 177). Багато з них взяли курс на відновлення довоєнних традицій чехословакізму й югославізму. Щоправда, на відміну націоналістичного мислення своїх довоєнних попередників, комуністи шукали в цих ідеях прикриття для економічних трансформацій. Останні мали кращі шанси на реалізацію в умовах великих державних утворень. До того ж, невдалий державотворчий досвід міжвоєнного періоду та швидка окупація Німеччиною, підказувала новим керівникам необхідність врахування національного чинника в політичних розкладах. Тож комуністична програма передбачала чергове перетасування населення та переділ територій для створення мононаціональних державних одиниць.

Вже в роки Другої світової війни ідеї Е. Бенеша щодо чехословакізму звучали ретроградно. Заяви типу «словаки – це чехи», а «словацька мова – лише один із варіантів чеської мови» (Национальная политика, 2004: 117) були одою старому слов'янофільству, який бачив розв'язок протиріч у розчиненні меншого в більшому. Тож наприкінці війни він висловився за «абсолютну лояльність, чесну толерантність і взаємне визнання» словака (як народу), чеха (як народу), чехословака (як народу). Існування чехословацького народу Бенеш пов'язував із значно вищим ступенем культурного розвитку за зразком Англії, де вирази «англійський народ», «шотландський народ», «уельський народ» вживаються з однаковою толерантністю поряд із «британським народом» (Национальная политика, 2004: 120).

Зі свого боку комуністи наполягали, що союз чехів і словаків у межах єдиної держави мав бути реалізований за принципом «рівний із рівним». Кошицька програма Національного фронту чехів і словаків (1945) визнавала самобутність словацької нації та передбачала функціонування національних органів державної влади на території Словаччини (Словацька національна рада та Корпус уповноважених) (Чехия и Словакия, 2005: 420). Однак, основне і принципове питання – створення федеративної держави так і не реалізовано. Класовий підхід виявився важливішим за національне питання.

Оформлення чехословацької держави на основі трьох Празьких угод 1945–1946 рр. зафіксувало фактичну нерівність між чехами і словаками. Закріплена Конституцією 1948 р. асиметрія у повноваженнях центральних і словацьких органів влади стала лише засобом відкласти надокучливе питання. Схоже, що повоєнний чехословакізм був радше тимчасовим компромісом між чехами і словаками, і, за замовчуванням, цивілізованою, розрахованою на тривалий час формою розходження. Соціалістична індустріалізація і супутній пакет соціально-політичних перетворень не зняли з порядку денного актуальність словацького питання. Тож 27 жовтня 1968 р. Національне зібрання ЧССР прийняло конституційний закон про чехословацьку

федерацію, згідно з яким ЧССР перетворилася в державу двох рівноправних союзних республік – Чеської і Словацької (Национальная политика, 2004: 149).

Звернення комуністів до югославського проєкту мало кілька причин. На відміну від сербських четників, партизани переважно складалися з представників різних національностей. Тож перемогти цей проєкт міг або на малозрозумілому інтернаціоналізмі, або оновленому югославізмі. Вибір був зроблений на користь останнього. Ще в 1942 р. Антифашистське віче народного визволення Югославії висловилося за створення федеративної держави (Национальная политика, 2004: 447).

Повоєнний югославізм також мав стати формою подолання національних упереджень на основі рівності між націями та класової солідарності. Це був своєрідний еклектичний проєкт в межах якого моноетнічні компоненти (сербський, хорватський, словенський, чорногорський, македонський, боснійський) поєднувалися з регіональною формою поліетнічного націоналізму (слов'янської ідеї) – югославізму (Романенко, 2002: 233). У цьому котлі етнічність мала бути переплавлена на нову класову єдність. Замість поняття «правляча нація», що асоціювалося з сербами, хорватами і словенцями, упроваджувалося поняття нової нації «югославів». А відносини між народами, які отримали власні національно-територіальні одиниці, мали будуватися з чистого листа (Национальная политика, 2004: 453). Аби ця єдність отримала шанс, партійне керівництво запровадило політику забуття образ і ненависті. Тіто не бажав у нову державу переносити геноцидний досвід Другої світової війни і конфлікти міжвоєнного періоду. Тому розігрував югослов'янську карту на противагу гегемоністським ідеям Великої Сербії. На відміну від міжвоєнного «інтегрального югославізму», який приховував сербський гегемонізм, комуністичний югославізм передбачав нанесення концентрованого удару по сербським великодержавним амбіціям. Одним із адміністративних інструментів досягнення цієї мети стало створення автономій у складі Сербії – Косово й Воєводини. Югославський проєкт мав певний вплив на процес зміни ідентичності в країні. Напередодні розпаду 7 % населення називало себе югославами (Завьялов, 2001), а феномен югоностальгії залишається одним із найбільш потужних на посткомуністичному просторі. Навіть останні переписи населення фіксують їх присутність: 23 тисячі в Сербії, 1 154 в Чорногорії, 330 осіб у Хорватії.

У цілому комуністичний інтернаціоналізм не зміг перемогти етнічні націоналізми і, навпаки, набув агресивних форм. Це, на думку С. Романенка, відбулося через співпадіння в часі соціалістичної і національної революцій на Балканах. Відповідно, національне об'єднання сприймалося у нерозривному зв'язку не лише з довгоочікуваним національним звільненням, але й новим суспільством «соціальної справедливості» (Романенко, 2002: 233).

Одночасно із югославським проєктом у 1944–1947 рр. реанімовано ідею балканської федерації. Вперше про неї заговорили у 1920-х рр., коли радянські лідери просували цю ідею по лінії Комінтерну з метою підриву Королівства СХС. У повоєнній Європі вона мала стати форпостом комунізму на Балканах. Хоча окремі варіанти федерації передбачали участь Албанії і Греції, основа мала бути слов'янською – союз Югославії і Болгарії (звідси інші назви – югославська, болгаро-югославська, югослов'янська федерація). Як і у випадку з іншими об'єднавчими ініціативами цього часу вважалося, що виниклі етнотериторіальні протиріччя між державами і народами можна вирішити в процесі створення єдиної держави на принципах етнічної спорідненості. Утім бачення структури цього єднання з Белграда і Софії виглядало по різному: болгари наполягали на створенні федерації двох держав, а югослави відводили Болгарії місце однієї з республік (Романенко, 2002: 241).

Балканське зближення викликало занепокоєння в Москві, керівництво якої вбачало у реалізації цього проєкту прагнення Югославії отримати самостійність у комуністичному русі. На думку С. Романенка, це було не лише конфліктом інтересів, але й боротьбою двох варіантів

слов'янської ідеї. Тож І. Сталін зі своїм великоруським націоналізмом і централізмом став ідейним спадкоємцем Ніколая І, а Й. Броз-Тіто із всебалканськими амбіціями – спадкоємцем сербських націоналістів минулого (Романенко, 2002: 235). У 1947 р. це привело до розриву відносин між СРСР і Югославією. Як виявилося, «слов'янське братство», спільність ідейно-політичних позицій, конфесійна близькість не можуть стати на заваді інтересів однотипних держав, коли кожна із них претендувала на роль лідера на Балканах, а СРСР ще й вимагав безумовного підкорення всіх союзників. Ілюзією виявилася не лише єдність, але й розуміння і розумний діалог (Романенко, 2002: 596). Відтак, було «поховано» не лише Балканську федерацію, але й «нове слов'янофільство» кремлівських вождів. Коли в 1955 р. розпочався процес нормалізації двосторонніх відносин, тема «слов'янського братства» була винесена за дужки. Договори будувалися на визнанні рівності та поваги до суверенітету.

Упродовж наступних десятиріч пропагандистський запал слов'янської ідеї поступово спадав. Її окремі аспекти продовжували культивуватися – організовувалися конференції, відбувалися дослідження актуальних тем, проводилися урочисті заходи з ушанування пам'ятних дат тощо. Вони мали забезпечувати основу для розвитку двосторонніх відносин та радянсько-чехословацьких, радянсько-болгарських, радянсько-югославських і радянсько-польських культурних зв'язків. Але лише у болгарському випадку ці відносини потенційно виходили на вищий рівень. Та й то, за ініціативами лідера болгарських комуністів Т. Живкова щодо входження в склад СРСР стояли цілком прагматичні речі – економічні преференції та підтримка СРСР у суперечках із сусідами.

СРСР використовував слов'янську ідею для розширення прорадянських симпатій та згладжування гострих кутів соціалізму. Проте, у польському випадку це не працювало. Місцева комуністична еліта вимушена була зважати на сильні антиросійські настрої. Тож слов'янська риторика використовувалася виключно контекстуально. Польські комуністи бачили єдину можливість здобути підтримку власного народу і позбутися принизливого статусу поплічників росіян через артикуляцію національної ідеї. Саме тому в період правління В. Гомулки стала можливою потужна антисемітська кампанія, яка черпала натхнення в ідеології ендеків міжвоєнного періоду.

«Празька весна» 1968 р. стала другим великим ударом по трансльованим зверху ідеологемам про слов'янську єдність. Введення радянських військ зруйнувало хитку рівновагу і історичні симпатії. Тож достатньо пригадати атмосферу на спортивних зустрічах СРСР із югославами (футбол, баскетбол) та чехо-словаками (футбол, хокей), аби зрозуміти, що кредит довіри до слов'янської ідеї в її російському прочитанні вичерпувався. У цьому контексті важливою стала переорієнтація інтелігенції слов'янських країн. Для опозиції тема слов'янської єдності стала шкідливою і небезпечною. Перевага віддавалася національним ідеям, позбавленим слов'янських сентиментів. Із часом сформувався цілком відмінний інтелектуальний проєкт Центральної Європи (Ч. Мілош, М. Кундера, Д. Кіш та ін.). Будучи своєрідним рімейком на тему австрійської спадщини, він, водночас, виступив руйнівником слов'янської ідеї (Секо, 2017: 39). Основною причиною низької популярності слов'янської ідеї стала архаїчність її основних складових та стійка асоціація з Росією.

Розпад комуністичної системи став черговим приводом для переформатування слов'янського світу й слов'янської ідеї. У першому випадку спостерігаємо процес ентропії[2] – «розбігання» слов'ян по національним «квартирам» (Волков, 2006 а: 110). Вже чехословацька «оксамитова революція» 1989 р. розпочала процес такого ж «оксамитового розлучення» Чехії і Словаччини, яке закінчилося в 1993 р. На території Югославії і СРСР процеси розпаду відбувалися значно драматичніше. Причини цього без перебільшення ховаються в специфіці

[2] ентропія – процес розсіяння енергії, міра невизначеності ситуації, що може мати різні наслідки.

національної політики після 1945 р. та обмеженості слов'янської ідеї. На думку І. Каліганова, повоєнна конструкція Східної Європи жодним чином не була слов'янською. Її осердям стала марксистсько-ленінська ідеологія і побудова комунізму. Їх крах спричинив розходження слов'янства по національним «квартирам». А без спільних ідеологічних скреп одразу дали про себе знати витіснені всередину протиріччя та взаємні образи (Калиганов, 2008: 70).

У червні 1991 р. про власну незалежність оголосили Хорватія і Словенія, а в вересні – Македонія. У грудні припинив існування СРСР, що стало підставою для незалежності України і Білорусі, й самопроголошення Росії «спадкоємцем СРСР». Але якщо процес врегулювання відносин на пострадянському просторі певний час відбувався в рамках дипломатичних процедур, то розпад Югославії супроводжувався війнами в Хорватії і Словенії. У березні 1992 р. про вихід зі складу федерації оголосила Боснія і Герцеговина, що відкрило ще один фронт військового протистояння. Усі вище названі процеси відбувалися на хвилі піднесення національних рухів, у багатьох із яких домінували радикали. Про слов'янську єдність вже не йшлося, навпаки геноцид щодо колишніх «братніх» народів вважався прийнятним методом вирішення територіальних суперечок. Активна фаза військового протистояння в колишній Югославії тривала до кінця 1995 р., а наступне загострення відбулося в 1999 р. навколо Косово. Останньою слов'янською національною одиницею, яка обрала незалежний вектор розвитку стала Чорногорія у червні 2006 р. На фоні розпаду Югославії може здатися, що пострадянським країнам вдалося уникнути жорсткого сценарію. Але це вірно лише за умови розгляду розпаду СРСР як події серпня – грудня 1991 р. Однак, якщо бачити в цьому процес, то стає очевидно, що Придністров'я, Чечня, Південна Осетія, Абхазія, Крим, Донбас, Нагірний Карабах – є проявами повзучого розпаду.

Інституційний розпад соціалістичних держав супроводжувався розпадом форм співпраці в економічній, культурній, науковій та інших сферах вироблених у межах «соціалістичної співдружності», які зв'язували слов'янські країни і народи. При цьому на зміну старим віджилим формам нічого нового не прийшло. Така ентропія слов'янського світу відбувалася одночасно з посиленням інтеграційних процесів у Західній Європі (Волков, 2006 b: 130). Природно, що в цих умовах відбулося часткове відкидання або обмеження значення слов'янської ідеї. У Польщі, Чехії, Словаччині, Словенії, Хорватії розпад комуністичної системи був сприйнятий у якості історичного шансу для інтеграції в євроатлантичні структури. Для них слов'янська ідея не так втратила актуальність як перетворилася на елемент власної ідентичності, стала частиною менталітету. Відомий польський дисидент, а в 1990-х рр. – яскравий представник польської еліти А. Міхнік повністю відкидав панславізм як «імперську політику Росії», а прагнення до політичного або ідеологічного об'єднання слов'ян називав безглуздою затією. Натомість, він вбачав у слов'янах спільноту в межах якої людей зв'язують психологічні, культурні й етнічні фактори. При всій неоднорідності слов'янського світу, А. Міхнік висловлювався за розвиток взаємин між слов'янами на рівні «культурних зв'язків» та «контактів між людьми» (Михник).

З іншого боку, в Сербії, Росії, Білорусії, частково Україні, наслідки розпаду комуністичних держав сприяли переосмисленню слов'янської ідеї. Привертає увагу той факт, що вона стала затребуваною в тих народів, для яких розпад комуністичних держав асоціювався з поразкою їх державотворчих проєктів. Реакцією на розпад Югославії і втрату Косово стала радикалізація сербського націоналізму і повторення давніх мантр про роль Росії як захисника слов'ян.

Провал політики «атлантизму» на початку 1990-х рр. став сигналом для російських еліт аби дістати з шухляд старі геополітичні концепції панславізму і євразійства. На тому етапі здавалося, що старі ідеї кращі, аніж повна відсутність ідей. Осучаснивши їх мову, вони запропонували доволі еклектичний варіант їх поєднання. На думку І. Лосєва, російські еліти «не мислили свого майбутнього без регенерації наддержави, що почила». Тому їх

неослов'янофільство будувалося на прагненні панування і підкоренні інших слов'янських народів, інстинктивній апатії до різноманітності й несхожості, прагненні до тотальної уніфікації на основі єдиної російської мови, культури й держави, а також нестримній міфології та популяризації псевдонаукових історичних, археологічних, етнографічних та мовознавчих знань (Лосєв, 2006).

Неспроможність повноцінно реалізувати власний самостійний проєкт спонукала російські еліти у 1990-х рр. за допомогою слов'янської ідеї спробувати повернути Україну і Білорусь в орбіту впливу. Найперше мова йшла про відновлення культурних зв'язків та актуалізацію позитивного досвіду спільної історії. Символом цього стали спільні зустрічі президентів Л. Кучми, А. Лукашенка і В. Путіна, організація конкурсів на кшталт «Слов'янського базару», святкування Днів слов'янської писемності й культури, створення слов'янських університетів та комісій із написання спільних підручників з історії. У середовищі російських славістів був певний запит на переорієнтацію слов'янської ідеї. На думку В. Волкова, її змістом в посткомуністичний період став «культурно-цивілізаційний характер». Вона мала будуватися на визнанні рівності, підвищеній увазі до потреб інших, повазі до національних почуттів, традицій і особливостей кожного члена сім'ї слов'янських народів. Хоча слов'янська ідея втратила свій об'єднавчий потенціал, все ж вона мала значний потенціал для захисту самобутності малих слов'янських народів у глобалізованому світі. У цьому сенсі вона перетворилася в «усвідомлену необхідність» (Волков 2006 а: 121).

Скептичніше на перспективи духовного єднання слов'ян дивився І. Каліганов. Вбачаючи в Росії основу такого єднання, він визнавав: наразі «запропонувати… щось слов'янському світу Росія не може». Вихід із ситуації бачилася в посиленні боротьби за збереження культурного спадку слов'янських народів, розвиток національних культур в глобалізованому світі, а також створенні «ідеальної моделі економічного, соціального і морального розвитку людського суспільства» (Калиганов, 2008: с. 71, 84). Утім, ці потенційні можливості на зламі XX–XXI ст. були упущені. Думки інтелектуалів і влади вкотре в російській історії розійшлися.

М'яка лінія в просуванні ідей слов'янської єдності пояснювалася внутрішньою слабкістю Росії та зосередженістю на власних територіальних (Чечня) й економічних проблемах. Також бралася до уваги зростання русофобії посткомуністичному просторі. Зрештою, усвідомлювалося, що упродовж XX ст. Росія як найбільша слов'янська держава і російський етнос втратили свій авторитет у очах інших слов'янських народів (Болтаевский, Прядко, 2015).

Зміцнення міжнародних позицій за президентства В. Путіна сприяли поверненню до політичних варіантів слов'янської ідеї, зокрема, до такого різновиду як концепція «русского мира». Отже, ідея етнічної спорідненості та культурної близькості знову мала стати базовою для активної політичної та економічної інтеграції. Ще в 1996 р. започатковано інтеграційний проєкт зі створення Союзної держави Росії і Білорусі, який зберігає актуальність до сьогодні. Однак, схилити до більшої інтеграції Україну не вдалося. Замість того аби навести лад всередині країни й провести реформи, Росія вдалася спочатку до економічної, а згодом військової експансії. Відхід України від «братського» рівня побудови відносин із Росією, що розпочався за президентства В. Ющенка, вкотре довів інструментальність ідеологічних підходів російських еліт. Тож після 2014 р. ідеологія відійшла на другий план, а російська слов'янська ідея вкотре була дискредитована експансіонізмом і пошуком «Новоросій».

Не випадково, в суспільній свідомості за межами Росії і Білорусі слов'янська ідея перетворилася в ідеологічний симулякр, який має мало спільного зі слов'янськими симпатіями та відчуттям власного слов'янського коріння. Цей симулякр розглядається не лише продуктом сумнівної якості, але й загрозою національній безпеці. Замість потенційного об'єднання, він вносить розкол в існуючі нації та сприяє зростанню суспільних конфліктів. Парадокс, який

простежується в історії: ідея, яка з кінця XVIII ст. була колискою всіх нині існуючих слов'янських націй, стає на початку XXI ст. домовиною для деяких із них.

«Токсичність» сучасної версії слов'янської ідеї випливає з абсолютизації її як політичної цілі. Захопленість російської політичної еліти ідеями «зіткнення цивілізацій» змусило її вкотре довіритися теоретичним схемам, неодноразово відкинутими історією. Слов'янська ідея, як й інші панідеології, насправді виявилася лише проміжним етапом націотворення. Нездатність Росії розбудувати власний національний проєкт створює догматичну залежність від панідеології, і, власне, робить її заручницею доволі утопічного цивілізаційного проєкту. Очевидно й те, що ідеї етнічної і культурної близькості самі по собі не гарантують безпеки й стабільності. Більше того, занадто часто вони виявляються джерелом найгостріших конфліктів.

Цілком вірогідно, що й для Росії така слов'янська ідея перетворюється на перешкоду і відволікає від внутрішніх реформ. На думку С. Романенка, вона стає причиною неприйняття Росії як партнера, з огляду на її зневажливе ставлення до інших країн; загострює відносини з неслов'янськими та іншими слов'янськими народами, кожен із яких має власну версію слов'янської ідеї; сприяє відродженню минулих панідеологічних концепцій та зміцненню на їх основі воєнно-оборонних структур. Тож висновок дослідника цілком реалістичний: слов'янська ідея з її колективістською підсвідомістю суперечить вирішенню тих завдань, які стоять перед слов'янськими країнами в посткомуністичний період щодо розвитку громадянського поліетнічного суспільства, заснованого на принципах справжнього рівноправ'я і свободи особистості. Від відродження слов'янської ідеї, тим більше – відновлення спільної держави, що охоплює суверенні слов'янські народи Центральної, Східної і Південно-Східної Європи в будь-якій формі програють саме слов'янські народи (Романенко, 2002: 602).

Розвиток глобального світу також ставить питання до слов'янської ідеї. Наприкінці XX ст. стало надто очевидно, що чимало об'єктивних чинників, у яких традиційно окреслювалася єдність слов'янського світу, втратили своє попереднє значення. Система регіональної співпраці будується на чіткому усвідомленні кожною слов'янською державою власних національних інтересів. Тож міжнародні організації до яких вони входять (Вишеградська група, ГУАМ, Центральноєвропейська угода про вільну торгівлю, Організація Чорноморського економічного співробітництва) не мають жодного відношення до слов'янської ідентичності. Перемоги національних проєктів на Балканах (хорвати, словенці, македонці), в Центральній Європі (словаки) та Україні відбувалися через публічне дистанціювання від слов'янського ядра (для боснійців значно важливішу роль відігравала мусульманська ідентичність). У якості противаги йому часто виступав європейський міф, підкріплений потужними фінансовими ресурсами ЄС.

Як зазначав С. Віднянський, склався своєрідний парадокс між об'єктивною величиною слов'янського світу й незначною роллю слов'янської ідеї, здатної надати цій величині реальних політичних, економічних чи культурних значень. Розпад економічних зв'язків, відсутність економічної інтеграції, загальнослов'янських структур комунікацій і спілкування, політична небезпечність слов'янської ідеї – усе це зробило слов'янську єдність існуючою лише на рівні культури, світогляду та менталітету. В сучасних умовах глобалізації, інтеграції, демократизації, підвищення рівня відкритості країн і народів, національно-культурне життя слов'янських народів зазнало значних втрат – розпочалося розмивання їх культурно-національної ідентичності, вестернізація та нівелювання етнокультури. Тож, «на початку XXI ст. слов'янський світ майже повністю втратив свою цілісність. Нині цього світу, як єдиного цілого, у геополітичному, ідейно-політичному, економічному та навіть концептуальному культурному розумінні практично не існує» (Віднянський, 2013: 38). Те, що ідеологи слов'янства XIX ст. бачили єдністю на сьогодні постає «дезінтегрованим, периферійним співтовариством, окремі частини

якого сепаратно дрейфують за різними осями геополітичних координат і навіть до різних культурно-цивілізаційних типів» (Віднянський, 2013: 39).

Проведений аналіз використання слов'янської ідеї в державній політиці не охоплює всієї повноти проблеми, і все ж, дає підстави вважати її однією з впливових на ринку європейських ідеологій. Створена в XIX ст. і органічна для свого часу, вона актуалізувала слов'янське питання й дала поштовх для активного державотворення. Сформульована програма загальнослов'янського єднання виявилася засадничо утопічною, що, втім, не завадило впродовж більшої частини XX століття розвивати її регіональні варіанти, консолідуючи окремо західну, східну й південну гілку. І про ефективність цих проєктів варто говорити не лише відштовхуючись від відомих результатів. Адже на дистанції було чимало позитивного.

Слов'янську ідею годі зрозуміти поза контекстом інших пан-рухів, і варто відзначити, що вона пережила своїх основних конкурентів. Втім, навряд чи це можна вважати перемогою. Ставши інструментом в руках державних еліт, слов'янська ідея втратила привабливість серед широких верств слов'янства й вичерпала свій творчий потенціал. І годі дивуватися, що наприкінці XX ст. єдність слов'янського світу більше не розглядається пріоритетом та умовою подальшого розвитку. Традиційність слов'янської ідеї контрастує з сучасними глобалізаційними процесами, і слов'янство не розглядається сучасним суб'єктом історії. Кожна нація прагне говорити своїм голосом.

У XX ст. слов'янська ідея ставала предметом частих спекуляцій. При цьому найбільше її експлуатували російські еліти – імперські, комуністичні та посткомуністичні, кожен на свій лад, але неодмінно виправдовуючи власний експансіонізм боротьбою за спільну справу. Це, зрештою, позбавило ідею численних обертонів, і деформувало в російський бік. Нечутливість до неї інших народів стала загальним місцем. У цілому, можна стверджувати, ідеологія слов'янства скотилася на глибоку периферію, повернулася на початковий, базовий рівень. Слов'янські нації прагнуть самостійно долати виклики в глобальному світі, обирати власні інтеграційні напрямки й партнерів, без оглядки на спільне походження.

Бібліографія

Аксенова Е. (1998). Славянская идея и советское славяноведение перед Второй мировой войной. *Славянская идея: история и современность / Под ред. В. Дьякова.* М.: Институт Славяноведения. С. 160–172.

Болтаевский А., Прядко И. (2015). Судьбы славянского мира в XX веке. Социодинамика. 2015. № 3. С. 94–134. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=14535

Валіцький А. (1998). В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства. К.: Основи. 710 с.

Віднянський С. (2013). Слов'янські народи в європейському інтеграційному процесі (роздуми українського славіста щодо міркувань російського колеги Костянтина Косачова про слов'янську єдність). *Зовнішні справи.* 2013. № 7. С. 36–41.

Волков В. (2006 a). Российская историческая славистика на пороге XXI века: смена исследовательской парадигмы. *Славянский мир: проблемы истории и современность (Памяти Владимира Константиновича Волкова): сборник статей.* М.: Институт славяноведения. С. 107–124.

Волков В. (2006 b). «Славянская идея» и русское национальное самосознание. *Славянский мир: проблемы истории и современность (Памяти Владимира Константиновича Волкова): сборник статей.* М.: Институт славяноведения. С. 125–134.

Волокитина Т. (2017). Болгария в контексте «славянской политики» СССР в годы Второй мировой войны. Дриновський збірник. Том 10. Софія, Харків: Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова. С. 255–267.

Горяинов А. (1998). «Славянская взаимность» в трактовке советской историографии 1920-1930-х годов. *Славянская идея: история и современность / Под ред. В. Дьякова.* М.: Институт Славяноведения. С. 147–159.

Григорьева А. (2013). Панславизм: идеология и политика (40-е годы XIX – начало XX века). Иркутск: Аспринт. 199 с.

Дворник Ф. (2001). Славяне в европейськой истории и цивилизации. М.: Языки славянской культуры. 800 с.

Досталь М. (1997). Идея славянской солидарности и несостоявшийся в Москве в 1948 г. Первый общеславянский конгресс ученых славистов. *Славянский вопрос: вехи истории.* М.: Институт славяноведения и балканистики РАН. С. 182–203.

Єрмоленко В. (2018). Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. К.: Діх і Літера. 480с.

Завьялов С. (2001). Судьба «тутэйших». URL: https://archive.is/20120802031201/www.expert.ru/printissues/northwest/2001/24/24no-obsh1/

Калиганов И. (2008). Россия и славяне сегодня и завтра (польские и чешские ракурсы). *Славянский мир в третьем тысячелетии: славянская идентичность – новые факторы консолидации: сборник статей.* М.: Институт славяноведения и балканистики РАН. С. 70–88.

Коллинз Р. (2005). «Балканизация» или «американизация»: геополитическая теорія этнических изменений. *Логос.* 2005. № 1. С. 19–64.

Лаптева Л. (1994). Идея славянской взаимности и славянские съезды XIX в. *Славянские съезды XIX–XX вв.* М.: Институт славяноведения. С. 5–20.

Лосєв І. (2006). Дещо про «слов'янську єдність». *День.* 23 листопада.

Лотоцкий С., Дмитрук А. (2009). Консолидирующая роль славянского движения в борьбе против фашизма (1941–1944). *Боевое братство славян на защите мира:* материалы Республиканской военно-научной конференции, Гродно, 18 марта 2009. Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы. С. 275–280.

Марьина В. (1997). Славянская идея в годы второй мировой войны (К вопросу о политической функции). *Славянский вопрос: вехи истории.* М.: Институт славяноведения и балканистики РАН. С. 169–181.

Михник А. В славянских странах я чувствую себя как дома. URL: https://web.archive.org/web/20120315101230/http://slawia.org/ru/Statya/V-slavyanskih-stranah-ya-chuvstvuyu-sebya-kak-doma-Adam-Mihnik

Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949–1953): Очерки истории / Т. Волокитина, Г. Мурашко, А. Носкова, Т. Покивайлова. М.: РОССПЭН, 2002. 686 с.

Национальная политика в странах формирующегося советского блока. 1944–1948. Отв. ред. В. Марьина. М.: Наука, 2004. 551 с.

Ненашева З. Расцвет и увядание неославизма. URL: https://web.archive.org/web/20120315101019/http://slawia.org/ru/Statya/Rastsvet-i-uvyadanie-neoslavizma

Ненашева З. (1994). Славянский съезд 1908 г. в Праге и его место в формировании идеологии и програмы неославизма. *Славянские съезды XIX–XX вв.* М.: Институт славяноведения. С. 99–112.

Романенко С. (2002). Югославия, Россия и «славянская идея»: Вторая половина XIX – начало XXI века. М.: Институт права и публичной политики. 624 с.

Секо Я. (2014). Слов'янський вимір Великої війни 1914–1918 рр. *Україна – Європа – Світ*. Вип. 14: Міжнародний збірник наукових праць . Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. С. 89–99.

Секо Я. (2017). Дискурс Центральної Європи в публіцистиці 1980-х – початку 1990-х років. *Україна – Європа – Світ.* Вип. 19: Міжнародний збірник наукових праць. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 25–41.

Серапионова Е. (2006). Карел Крамарж и Россия. 1890–1937 годы: Идейные воззрения, политическая активность, связи с российскими государственными и общественными деятелями. М.: Наука. 512 с.

Силкин А. (2008). Королевство сербов, хорватов и словенцев: на пути к диктатуре. 1918–1929 гг. СПБ.: Алетейя. 200 с.

Славянские народы и Вторая мировая война. Славяноведение. 1996. № 3. С. 3–54.

Сталин И. (2006). Речь на обеде в честь Э. Бенеша 28 марта 1945 года. Сочинения. Т. 18. Тверь: Союз. С. 359–363.

Фалькович С. (1994). Сотрудничество русских и польських неославистов и славянские съезды начала XX в. *Славянские съезды XIX–XX вв.* М.: Институт славяноведения. С. 113–125.

Фрейдзон В. (2001). История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). СПб.: Алетейя. 318 с.

Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2-х кн. Кн. 1. М.: Наука, 2005. 453 с.

Хобсбаум Э., (1999). Век революции. 1789–1848. Ростов-на-Дону: Феникс. 480 с.

Чикович С., (2009). История сербов. М.: Весь мир. 448 с.

References

Aksenova E., (1998). Slavyanskaya ideya i sovetskoe slavyanovedenie pered Vtoroj mirovoj vojnoj [Slavic Idea and Soviet Slavic Studies before World War II]. *Slavyanskaya ideya: istoriya i sovremennost'* / Pod red. V. D'yakova. M.: Institut Slavyanovedeniya. S. 160–172.

Boltaevskij A., Pryadko I., (2015). Sud'by slavyanskogo mira v XX veke [The fate of the Slavic world in the twentieth century]. *Sociodinamika*. 2015. № 3. S. 94–134. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=14535

Valitskyi A., (1998). V poloni konservatyvnoi utopii: Struktura i vydozminy rosiiskoho slovianofilstva [In the full conservative utopia: The structure and type of Russian word-of-science]. K.: Osnovy. 710 s.

Vidnianskyi S., (2013). Slovianski narody v yevropeiskomu intehratsiinomu protsesi (rozdumy ukrainskoho slavista shchodo mirkuvan rosiiskoho kolehy Kostiantyna Kosachova pro sloviansku yednist) [The Slovenian people in the European integration process (the thoughts of the Ukrainian Slavic scholar Shodo Mirkuvan of the Russian colleague Kostyantin Kosachov about Slovenian unity).]. Zovnishni spravy. 2013. № 7. S. 36–41.

Volkov V., (2006 a). Rossijskaya istoricheskaya slavistika na poroge XXI veka: smena issledovatel'skoj paradigmy [Russian Historical Slavic Studies on the Threshold of the 21st Century: Changing the Research Paradigm]. *Slavyanskij mir: problemy istorii i sovremennost' (Pamyati Vladimira Konstantinovicha Volkova):* sbornik statej. M.: Institut slavyanovedeniya. S. 107–124.

Volkov V., (2006 b). «Slavyanskaya ideya» i russkoe nacional'noe samosoznanie ["Slavic Idea" and Russian National Identity]. *Slavyanskij mir: problemy istorii i sovremennost' (Pamyati Vladimira Konstantinovicha Volkova):* sbornik statej. M.: Institut slavyanovedeniya. S. 125–134.

Volokitina T., (2017). Bolgariya v kontekste «slavyanskoj politiki» SSSR v gody Vtoroj mirovoj vojny [Bulgaria in the context of the "Slavic policy" of the USSR during the Second World War.]. *Drinovs'kij zbirnik*. Tom 10. Sofiya, Xarkiv: Vidavnictvo BAN imeni prof. Marina Drinova. S. 255–267.

Goryainov A., (1998). «Slavyanskaya vzaimnost'» v traktovke sovetskoj istoriografii 1920-1930-x godov ["Slavic Reciprocity" in the Interpretation of Soviet Historiography of the 1920s–1930s.]. *Slavyanskaya ideya: istoriya i sovremennost'* / Pod red. V. D'yakova. M.: Institut Slavyanovedeniya. S. 147–159.

Grigor'eva A., (2013). Panslavizm: ideologiya i politika (40-e gody XIX – nachalo XX veka) [Pan-Slavism: Ideology and Politics (40s of the 19th - early 20th century)]. Irkutsk: Asprint. 199 s.

Dvornik F., (2001). Slavyane v evropejs'koj istorii i civilizacii [Slavs in European history and civilization]. M.: Yazyki slavyanskoj kul'tury. 800 s.

Dostal' M., (1997). Ideya slavyanskoj solidarnosti i nesostoyavshijsya v Moskve v 1948 g. Pervyj obshheslavyanskij kongress uchenyx slavistov [The idea of Slavic solidarity and the first all-Slavic congress of Slavic scholars, which did not take place in Moscow in 1948]. *Slavyanskij vopros: vekhi istorii*. M.: Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN. S. 182–203.

Yermolenko V., (2018). Plynni ideolohii. Idei ta polityka v Yevropi XIX–XX stolit [Fluent ideologies. Ideas and politics in Europe of the XIX-XX centuries]. K.: Dukh i Litera. 480s.

Zav'yalov S., (2001). Sud'ba «tute'jshih» [The fate of the "tutayshi"]. URL: https://archive.is/20120802031201/www.expert.ru/printissues/northwest/2001/24/24no-obsh1/

Kaliganov I,. (2008). Rossiya i slavyane segodnya i zavtra (pol'skie i cheshskie rakursy) [Russia and the Slavs today and tomorrow (Polish and Czech angles).]. M.: Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN. S. 70–88.

Kollinz R., (2005). «Balkanizaciya» ili «amerikanizaciya»: geopoliticheskaya teoriya e'tnicheskih izmenenij ["Balkanization" or "Americanization": Geopolitical Theory of Ethnic Change]. *Logos*. 2005. № 1. S. 19–64.

Lapteva L., (1994). Ideya slavyanskoj vzaimnosti i slavyanskie sezdy XIX v. Slavyanskie sezdy XIX–XX vv. [The idea of Slavic reciprocity and the Slavic congresses of the 19th century. Slavic congresses of the 19th – 20th centuries]. M.: Institut slavyanovedeniya. S. 5–20.

Losiev I. (2006). Deshcho pro «slovians ku yednist» [Something about "Slavic unity"]. *Den*. 23 lystopada.

Lotockij S., Dmitruk A., (2009). Konsolidiruyushhaya rol' slavyanskogo dvizheniya v bor'be protiv fashizma (1941–1944) [The consolidating role of the Slavic movement in the struggle against fascism (1941–1944)]. *Boevoe bratstvo slavyan na zashhite mira: materialy Respublikanskoj voenno-nauchnoj konferencii*, Grodno, 18 marta 2009. Grodno: GrGU im. Ya. Kupaly. S. 275–280.

Marina V. (1997). Slavyanskaya ideya v gody vtoroj mirovoj vojny (K voprosu o politicheskoj funkcii) [Slavic Idea during the Second World War (On the Question of Political Function)]. *Slavyanskij vopros: vehi istorii*. M.: Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN. S. 169–181.

Mihnik A. V slavyanskih stranah ya chuvstvuyu sebya kak doma [I feel at home in the Slavic countries]. URL: https://web.archive.org/web/20120315101230/http://slawia.org/ru/Statya/V-slavyanskih-stranah-ya-chuvstvuyu-sebya-kak-doma-Adam-Mihnik

Moskva i Vostochnaya Evropa. Stanovlenie politicheskix rezhimov sovetskogo tipa (1949–1953) [Moscow and Eastern Europe. Formation of political regimes of the Soviet type (1949–1953)]: Ocherki istorii / T. Volokitina, G. Murashko, A. Noskova, T. Pokivajlova. M.: ROSSPE'N, 2002. 686 s.

Nacional'naya politika v stranax formiruyushhegosya sovetskogo bloka. 1944–1948 [National policy in the countries of the emerging Soviet bloc. 1944-1948]. Otv. red. V. Mar'ina. M.: Nauka, 2004. 551 s.

Nenasheva Z. Rascvet i uvyadanie neoslavizma [The Rise and Decline of Neo-Slavism]. URL: https://web.archive.org/web/20120315101019/http://slawia.org/ru/Statya/Rastsvet-i-uvyadanie-neoslavizma

Nenasheva Z., (1994). Slavyanskij sezd 1908 g. v Prage i ego mesto v formirovanii ideologii i programy neoslavizma [Slavic Congress of 1908 in Prague and its place in the formation of the ideology and program of neo-Slavism]. *Slavyanskie sezdy XIX–XX vv*. M.: Institut slavyanovedeniya. S. 99–112.

Romanenko S., (2002). Yugoslaviya, Rossiya i «slavyanskaya ideya»: Vtoraya polovina XIX – nachalo XXI veka [Yugoslavia, Russia and the "Slavic Idea": Second half of the 19th - early 21st century]. M.: Institut prava i publichnoj politiki. 624 s.

Seko Ya., (2014). Slovianskyi vymir Velykoi viiny 1914–1918 rr. [The Slavic dimension of the Great War of 1914–1918]. *Ukraina–Yevropa–Svit. Vyp. 14: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats*. Ternopil: V-vo TNPU im. V. Hnatiuka. S. 89–99.

Seko Ya., (2017). Dyskurs Tsentralnoi Yevropy v publitsystytsi 1980-kh – pochatku 1990-kh rokiv [The Discourse of Central Europe in Journalism of the 1980s and Early 1990s]. *Ukraina–Yevropa–Svit*. *Vyp. 19: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats*. Ternopil: V-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2017. S. 25–41.

Serapionova E., (2006). Karel Kramarzh i Rossiya. 1890–1937 gody: Idejnye vozzreniya, politicheskaya aktivnost', svyazi s rossijskimi gosudarstvennymi i obshhestvennymi deyatelyami [Karel Kramarzh and Russia. 1890-1937: Ideological views, political activity, connections with Russian state and public figures]. M.: Nauka. 512 s.

Silkin A., (2008). Korolevstvo serbov, xorvatov i slovencev: na puti k diktature. 1918–1929 gg. [Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes: Towards a Dictatorship. 1918-1929]. SPB.: Aletejya. 200 s.

Slavyanskie narody i Vtoraya mirovaya vojna [Slavic peoples and World War II]. *Slavyanovedenie*. 1996. № 3. S. 3–54.

Stalin I., (2006). Rech' na obede v chest' E'. Benesha 28 marta 1945 goda [Speech at a dinner in honor of E. Benes on March 28, 1945]. *Sochineniya*. T. 18. Tver: Soyuz. S. 359–363.

Fal'kovich S., (1994). Sotrudnichestvo russkix i pol's'kix neoslavistov i slavyanskie s"ezdy nachala XX v. [Cooperation between Russian and Polish neo-Slavists and Slavic congresses of the early 20th century]. *Slavyanskie sezdy XIX–XX vv.* M.: Institut slavyanovedeniya. S. 113–125.

Frejdzon V., (2001). Istoriya Horvatii. Kratkij ocherk s drevnejshih vremen do obrazovaniya respubliki (1991 g.) [History of Croatia. A brief sketch from ancient times to the formation of the republic (1991)]. SPb.: Aletejya. 318 s.

Chehiya i Slovakiya v XX veke: ocherki istorii [Czech Republic and Slovakia in the twentieth century: essays on history]: v 2-x kn. Kn. 1. M.: Nauka, 2005. 453 s.

Hobsbaum E,. (1999). Vek revolyucii. 1789–1848 [Century of the Revolution. 1789-1848]. Rostov-na-Donu: Feniks. 480 s.

Chikovich S., (2009). Istoriya serbov [History of the Serbs]. M.: Ves' mir. 448 s.